

Jakub Rzucidło

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy

<https://orcid.org/0000-0002-5734-642X>

Justyna Węgrzyn

Uniwersytet Zielonogórski

<https://orcid.org/0000-0002-7996-9441>

Wolność zgromadzeń dzieci na tle międzynarodowych i polskich rozwiązań prawnych

Streszczenie

Adresatem wolności zgromadzeń jest każdy człowiek. To powinno oznaczać, że z wolności tej mogą korzystać także dzieci – osoby, które nie ukończyły osiemnastego roku życia. Istotne są przy tym regulacje prawa międzynarodowego, które mogą nakładać na poszczególne państwa (związane takimi normami prawnymi), obowiązki w zakresie zagwarantowania małoletnim możliwości organizowania lub uczestniczenia w zgromadzeniu. O ile Rzeczpospolita Polska jest związana takimi przepisami, to muszą one znaleźć swoje odzwierciedlenie także w krajowym porządku prawnym. Stąd też zagadnienie to wymaga wszechstronnego rozstrzygnięcia.

Słowa kluczowe

Konstytucja RP, wolność zgromadzeń dzieci

Abstract

The addressee of the freedom of assembly are all humans. This should mean that it could be executed by adults as well as by children. However it is necessary to analyze international regulations that would impose specific obligations on the country related to them in the discussed scope. That should lead to a conclusion, whether Polish regulations provide guarantees to children right to organize and participate (or only participate) in a public assembly. It is also important to consider the adequate level of protection to children against the legal liability for both organizing and participating in a public assembly.

Keywords

Constitution of the Republic of Poland, children's right to freedom of assembly

1. Wprowadzenie

Jednym z elementów charakterystycznych dla współczesnych systemów demokratycznych jest wolność zgromadzeń, która immanentnie związana jest z wolnością słowa i wolnością zrzeszania się. Istotą tej wolności jest możliwość gromadzenia się osób

„w celu wyrażenia swoich poglądów i przekonań”¹. Co ciekawe, adresatem wolności zgromadzeń mogą być nie tylko osoby dorosłe, ale także dzieci (a więc osoby niepełnoletnie, tj. według prawa polskiego takie, które nie ukończyły osiemnastego roku życia)², o czym świadczą przyjęte na poziomie międzynarodowym, jak i w Rzeczypospolitej Polskiej rozwiązania prawne, do których odnosimy się w dalszej części opracowania.

Celem niniejszego artykułu jest rozważanie, czy w związku z międzynarodowymi regulacjami uzasadnione jest wprowadzenie do prawa polskiego takich norm prawnych, które będą wprost gwarantowały dzieciom możliwość zorganizowania i uczestniczenia (względnie tylko uczestniczenia) w zgromadzeniu publicznym. Zrealizowanie tego celu wymaga w pierwszej kolejności odnalezienia wśród przepisów prawa międzynarodowego takich uregulowań, które nakładałyby na państwo nimi związane konkretne zobowiązania w omawianym zakresie. W dalszej zaś kolejności niezbędna jest analiza regulacji krajowych.

2. Wolność zgromadzeń dzieci w ujęciu międzynarodowym

Zagadnienie wolności zgromadzeń, bez odnoszenia go do konkretnego kręgu adresatów, w prawie międzynarodowym znalazło już swoje odniesienie w polskiej literaturze przedmiotu. Traktuje o nim Artur Ławniczak, który wskazał historyczne kształtowanie się tej wolności, jak i wyszczególnił podstawowe akty prawne, w których owa wolność znalazła swoją regulację. Obok wymienionych przez tego autora Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka³ (art. 20), Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁴ (dalej: EKPCz) (art. 11 ust. 1) czy Międzynarodowego Paktu Praw Osobistych i Politycznych⁵ (art. 21)⁶ wolność zgromadzeń znajduje swoje odzwierciedlenie także i w innych regionalnych systemach ochrony praw człowieka niżli w przedstawionym uniwersalnym i europejskim. W pierwszej kolejności, z racji uczestniczenia w nim Rzeczypospolitej Polskiej, należy wyszczególnić unijny system ochrony wolności

¹ M. Nawrot, *Kilka uwag o konstytucyjnej wolności zgromadzeń*, [w:] A. Kalisz (red.), *Prawa człowieka. Współczesne zjawiska, wyzwania, zagrożenia*, t. I, Sosnowiec 2015, s. 249.

² Zgodnie z art. 2 ust. 1 ustawy z 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka (Dz. U. z 2017 r., poz. 992): „W rozumieniu ustawy dzieckiem jest każda istota ludzka od poczęcia do osiągnięcia pełnoletności”.

³ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela, art. 19, http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf [dostęp: 29.06.2017].

⁴ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz. U. 1993 nr 61, poz. 284).

⁵ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. 1977 nr 38, poz. 167).

⁶ A. Ławniczak, *Wolność zgromadzeń*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, Wrocław 2014, s. 299.

i praw człowieka. Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej normuje kwestię wolności gromadzenia się w art. 12 ust. 1. Wedle jego treści: „Każdy ma prawo do swobodnego, pokojowego gromadzenia się i swobodnego stowarzyszania się na wszystkich poziomach, zwłaszcza w sprawach politycznych, związkowych i obywatelskich, z którego wynika prawo każdego do tworzenia związków zawodowych i przystępowania do nich dla obrony swoich interesów”. Następnie wskazać można na system afrykański, gdzie w Afrykańskiej Karcie Praw Człowieka i Ludów ustalono, że „Każda osoba będzie miała prawo do swobodnego zgromadzenia się z innymi osobami. Korzystanie z tego prawa będzie poddane tylko koniecznym ograniczeniom przewidzianym przez prawo, w szczególności tym, wprowadzonym w interesie bezpieczeństwa narodowego, bezpieczeństwa, zdrowia, moralności, praw i wolności innych osób”⁷. Nadto uwagę zwraca także Amerykańska Konwencja Praw Człowieka, według której: „Uznaje się prawo do spokojnego zgromadzenia się. Na korzystanie z tego prawa nie mogą być nałożone ograniczenia inne niż zgodne z prawem i konieczne w społeczeństwie demokratycznym w interesie bezpieczeństwa narodowego, bezpieczeństwa publicznego lub porządku publicznego albo praw lub wolności innych osób”⁸. Obecność wolności zgromadzeń jako podstawowego prawa politycznego nie tylko w uniwersalnym systemie praw człowieka, ale także w systemach regionalnych jest zatem oczywista. Tak samo oczywisty jest brak ograniczeń co do możliwości egzekucji tego prawa tylko w stosunku do osób dorosłych, co najmniej w zakresie uczestniczenia w zgromadzeniu. Tym bardziej uzasadnia to potrzebę wyodrębnienia z tej grupy dzieci. Wskazane prawo należy do grupy praw politycznych, a zatem naturalne wydaje się być realizowanie tej wolności właśnie przez dorosłych, z natury zainteresowanych sprawami funkcjonowania państwa.

Omawianą kwestię w szczególny sposób normuje Konwencja o ochronie praw dziecka (dalej: Konwencja)⁹. Wskazano w niej wprost, że prawo do spokojnych (pokojowych) zgromadzeń przysługuje dzieciom, o czym stanowi art. 15 tego aktu prawnego. Wskazany artykuł należy interpretować, mając na względzie poprzedzające unormowania Konwencji. Pierwszą z nich jest zakaz dyskryminacji (art. 2 Konwencji). W przypadku dzieci sam wiek może być powodem dyskryminowania. Jako przykład podaje się Brazylię, w której władze starają się ukryć problem biednych dzieci wędrujących po ulicach poprzez zakazywanie pokazywania się im publicznie. Następną regulacją wartą wspomnienia jest obowiązek uwzględniania przez organy władzy pu-

---

⁷ Art. 11 Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów z 1981 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1981.html> [dostęp: 29.06.2017].

⁸ Art. 15 Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka z 1969 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1969a.html> [dostęp: 29.06.2017].

⁹ Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz. U. 1991 nr 120, poz. 526).

blicznej interesów dziecka (art. 3 Konwencji). Kolejna to prawo do życia, poprawy warunków życia i rozwoju (art. 6 Konwencji). W wielu słabiej rozwiniętych państwach, które nie poświęcają problemom ubóstwa dzieci należytej uwagi, te faktycznie radzą sobie z codziennością dlatego, że przebywają we wzajemnie wspierającej się grupie. To grupa zapewnia im bezpieczeństwo. Wskazać także należy na art. 12 Konwencji, gwarantujący prawo do wyrażania własnych poglądów we wszystkich sprawach dotyczących dziecka, z uwzględnieniem jego wieku i dojrzałości¹⁰. Komitet Praw Dziecka (dalej: Komitet) – o którym poniżej – w uwagach ogólnych do art. 12 Konwencji wskazał, iż jest to regulacja wyjątkowa w traktatowym prawodawstwie poświęconym wolnościom i prawom człowieka. Ustanawia ona prawny i socjalny status dziecka, które z jednej strony nie jest w pełni niezależne od dorosłych, ale z drugiej jest samodzielnym podmiotem tego prawa. Jednocześnie podkreślono, że we wskazanej jednostce redakcyjnej ustanowiono jedną z czterech podstawowych zasad Konwencji. Kolejne trzy to właśnie wymienione: zakaz dyskryminacji, prawo do życia i rozwoju, oraz uwzględnianie interesów dziecka¹¹. W literaturze zaznaczono, że omawiana regulacja przewiduje możliwość ograniczenia wolności zgromadzeń. Ograniczenia takie muszą jednak „być wprowadzane na podstawie prawa, które przewiduje jasne kryteria oceny, czy dane działanie jest z nim zgodne czy nie”¹².

W kontekście powyższych regulacji w literaturze podkreśla się szczególnie wydźwięk postanowienia art. 15 Konwencji. Chodzi tu o stworzenie gwarancji bezpieczeństwa dzieci i młodzieży również wtedy, gdy pozbawione są jej ze strony państwa, także np. w sferze praw pracowniczych, czy też mają problemy z odnalezieniem właściwego sobie miejsca w społeczeństwie¹³. Oczywiście cel taki jest słuszny i zrozumiały. Można mieć jednak wątpliwości, czy w gorzej rozwiniętych państwach w ogóle będzie on możliwy do spełnienia, skoro państwo nie będzie ich w stanie zapewnić. Cały zatem ciężar spoczywał będzie na organizacjach trzeciego sektora oraz organizacjach międzynarodowych.

Wypada zaznaczyć, że Rzeczpospolita Polska ratyfikowała Konwencję składając deklarację dotyczącą m.in. art. 15. Stosownie do jej treści korzystanie ze wskazanej wolności „musi uwzględniać poszanowanie władzy rodzicielskiej, w zgodzie z polskimi zwyczajami i tradycją”¹⁴. W literaturze wskazuje się jednak, że „w świetle polskiej Konstytucji prawo do wychowania dzieci w zgodzie z przekonaniami rodziców nie jest ab-

¹⁰ A. Daly, *The Importance of CRC Article 15: The Rights of the Child to Freedom of Association and to Freedom of Peaceful Assembly*, Leyden 2016, s. 1-2.

¹¹ Komitet Praw Dziecka, *General Comment No. 12 (2009), The right of the child to be heard*, GE.09-43699 (E) 280709, Geneva 2009, s. 5.

¹² A. Śledzińska-Simon, *Prawo dziecka do uczestnictwa w życiu publicznym*, [w:] S.L. Stadniczeńko, *Konwencja o prawach dziecka, Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, Warszawa 2015, s. 141-142.

¹³ A. Daly, *The Importance of...*, s. 1.

¹⁴ Za: A. Śledzińska-Simon, *op. cit.*, s. 141.

solutne, a „wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania” (art. 48 ust. 1)¹⁵.

Na mocy Konwencji utworzono Komitet Praw Dziecka (dalej: Komitet). Składa się on z osiemnastu członków – ekspertów, reprezentujących wysoki poziom moralny i posiadających uznane kompetencje w dziedzinie praw dziecka. Jego podstawowym zadaniem jest monitorowanie i badanie postępów dokonywanych przez Państwa – Strony w realizacji zobowiązań przewidzianych we wskazanym akcie prawnym (art. 43 ust. 1 i 2 Konwencji). Państwa – Strony zobowiązane są do przedkładania Komitetowi za pośrednictwem Sekretarza Generalnego Narodów Zjednoczonych sprawozdań odnośnie do środków stosowanych przez nie do realizacji praw zawartych w Konwencji oraz postępów w korzystaniu z tych praw. Pierwsze sprawozdanie należy złożyć w ciągu dwóch lat od wejścia w życie Konwencji dla danego państwa, zaś następnie co pięć lat. Sprawozdania mają wskazywać na czynniki oraz na ewentualne trudności wpływające na stopień wypełnienia zobowiązań wynikających z niniejszej konwencji (art. 44 ust. 1 Konwencji). Komitet może także podejmować określone w art. 45 lit. b-d Konwencji działania. Zaliczyć do nich wypada:

- przekazywanie wyspecjalizowanym agencjom, Funduszowi Narodów Zjednoczonych na rzecz Dzieci i innym właściwym organom sprawozdań Państw – Stron, zawierających prośby lub wskazujących na potrzebę w zakresie doradztwa technicznego bądź pomocy, łącznie z ewentualnymi uwagami i sugestiami Komitetu odnośnie do owych prośb lub wskazań;
- zalecenie Zgromadzeniu Ogólnemu zwrócenia się do Sekretarza Generalnego o zainicjowanie w jego imieniu badań konkretnych problemów odnoszących się do praw dziecka;
- przekazanie sugestii i ogólnych zaleceń w oparciu o otrzymywane informacje, zgodnie z art. 44 i 45 Konwencji. Sugestie te i ogólne zalecenia przekazywane są zainteresowanemu Państwu – Stronie i podawane do wiadomości Zgromadzenia Ogólnego, łącznie z ewentualnymi uwagami Państw – Stron.

Wykonywanie tych charakterystycznych dla uniwersalnego systemu ochrony wolności i praw człowieka uprawnień przez Komitet jest jednak krytykowane w literaturze. Wskazuje się m.in., że Komitet nie przywiązuje wystarczającej wagi do interpretacji poszczególnych postanowień Konwencji. Często poszczególne wolności i prawa wymienione w Konwencji są niejako pomijane czy poruszane przy okazji omawiania jednej z zasad ogólnych Konwencji¹⁶. Gdy idzie o wolność zgromadzeń, to faktycznie należy

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ L. Smith, *Convention on the Rights of the Child: Freedom of expression for children*, [w:] T. MacGongale, Y. Donders (eds.), *The United Nations and Freedom of Expression and Information. Critical Perspectives*, Cambridge 2015, s.165.

wskazać, że nie poświęcono jej choćby jednej uwagi ogólnej. Kwestia ta nie wystąpiła także w ogóle w ostatnich dostępnych raportach złożonych przez Rzeczpospolitą czy w sugestiach i ogólnych zaleceniach wystosowanych przez Komitet do Polski po raporcie¹⁷. Tym niemniej zauważa się, że w ostatnich latach także i wolność zgromadzeń zaczęła być częściej przedmiotem zainteresowania Komitetu. Dzieje się tak w przypadku wstąpienia do państw, w których ogólnie wolności i prawa polityczne nie są należycie przestrzegane (np. Białoruś, Birma, Egipt czy Syria)¹⁸. Nadto Komitet wskazał, że prawo zagwarantowane w art. 15 Konwencji powinno mieć swoje jednoznaczne odzwierciedlenie w krajowym prawodawstwie (czego – jak się okaże w dalszej części opracowania – polski prawodawca zaniechał)¹⁹. Zapewnienie wolności zgromadzeń dla dzieci niesie także za sobą istotne zobowiązanie dla państwa. Jest nim obowiązek zapewnienia bezpieczeństwa dzieciom biorącym udział w takim zgromadzeniu²⁰. Kolejnym jest obowiązek powstrzymania się od działań, które naruszałby nienaruszalność dziecka lub godziłyby w jego wolność. Ostatnim natomiast jest zobowiązanie państwa do wypełnienia wszystkich niezbędnych działań w celu zapewnienia realizacji omawianej wolności, w tym na poziomie prawodawstwa, jak i planowania ewentualnych wydatków²¹.

Wskazać także wypada, że omawiana wolność nie podlega ograniczeniom z wyjątkiem tych, które są zgodne z prawem i które są konieczne w społeczeństwie demokratycznym do zapewnienia interesów bezpieczeństwa narodowego, porządku publicznego, ochrony zdrowia bądź moralności społecznej lub ochrony praw i wolności innych osób (art. 15 ust. 2 Konwencji).

W systemie ochrony wolności i praw człowieka kreowanym przez Unię Europejską nie sposób jest pominąć treści art. 24, w szczególności zaś ust. 1 tej jednostki redakcyjnej. Zgodnie z nim „Dzieci mają prawo do ochrony i opieki, jaka jest konieczna dla ich dobra. Mogą swobodnie wyrażać swoje poglądy. Poglądy te są brane pod uwagę w sprawach, które ich dotyczą, stosownie do ich wieku i stopnia dojrzałości”. Wypada także powrócić w tym kontekście do systemu europejskiego. Kwestię objęcia dzieci regulacją art. 11 ust. 1 EKPCz zajmował się bowiem Europejski Trybunał Praw Człowieka (dalej: ETPCz). W wyroku z dnia 14 lutego 2006 r., w sprawie *Christian Democratic People's*

¹⁷ Zob. odpowiednio: Komitet Praw Dziecka. *Consideration of reports submitted by States parties under article 44 of Convention. Third and fourth periodic reports of States parties due in 2008, Poland*, GE.14-24339, Komitet Praw Dziecka, *List of issues in relation to the third and fourth periodic reports of Poland*, GE.15-06579 (E).

¹⁸ L. Smith, *op. cit.*, s. 166. Działania te szeroko opisuje także A. Daly, *Demonstrating Positive Obligations: Children's Rights and Peaceful Protest in International Law*, „George Washington International Law Review” 2013, nr 4, s. 27.

¹⁹ R. Hodgkin, P. Newell, *Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child*, Geneva 2007, s. 197 i n.

²⁰ A. Daly, *Demonstrating Positive...*, s. 25-26.

²¹ Za: *ibidem*, s. 28-29.

Party v. Moldova, ETPCz stwierdził m.in., że gdy idzie o zgromadzenia publiczne, to każdy może w nich uczestniczyć, nie wyłączając dzieci. W zasadzie uczestnictwo dzieci w takim zgromadzeniu zależy od decyzji rodziców. Wbrew wolności zgromadzeń byłoby zakazanie dzieciom uczestnictwa w zgromadzeniach publicznych, szczególnie takich, które dotyczą kwestii związanych z ich wychowaniem czy edukacją²².

3. Wolność zgromadzeń dzieci w ujęciu krajowym

W polskim porządku prawnym wolność zgromadzeń uregulowana została w art. 57 Konstytucji RP²³, który umieszczony został jako pierwszy w śródtytule „Wolności i prawa polityczne” rozdziału II. „Wysunięcie wolności zgromadzeń na czoło katalogu”²⁴ wskazanych wolności i praw utożsamiane jest – przez niektórych przedstawicieli doktryny²⁵ – z jej szczególnym znaczeniem. Argument ten wydaje się słuszny, bowiem przemawia za nim uznanie wolności zgromadzeń za „szczególny sposób wyrażania poglądów, przekazywania informacji i oddziaływania na postawy innych osób”²⁶, a także powiązanie tej wolności z innymi wolnościami i prawami politycznymi, choć – co warto w tym miejscu podkreślić – w doktrynie nie ma jednolitego stanowiska w tej kwestii²⁷.

Różnice w poglądach dotyczą także zakresu przedmiotowego wolności zgromadzeń. Paweł Sarnecki uważa, że wolność, o której mowa, należy ujmować w wąskim rozumieniu. „Dotyczy ona zebrań mających za swój przedmiot zagadnienia polityczne. Poza zakresem wolności zgromadzeń pozostają więc spotkania o charakterze prywatnym, co oczywiście nie oznacza, iż nie korzystają one w ogóle z konstytucyjnej ochrony, podstawą dla niej są postanowienia ustawy zasadniczej statuujące prawo do ochrony prywatności (art. 47)”²⁸. Odmienne zdanie, które w pełni aprobujemy, wyraża Jacek Sobczak. Według tego Autora art. 57 Konstytucji dotyczy „wszelkich zgromadzeń, a nie tyl-

²² Wyrok ETPCz z dnia 14 lutego 2006 r., *Christian Democratic People's Party v. Moldova*, <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-72346%22%5D%7D> [dostęp: 30.06.2017]. Warto także podnieść, że również w sprawie *Valamis v. Greece* rozstrzygnięty miał być podobny problem, lecz ETPCz ostatecznie nie odwołał się do prawa dziecka do uczestniczenia w zgromadzeniu publicznym. Tak: A. Daly, *Demonstrating Positive...*, s. 31-32.

²³ Art. 57 „Każdemu zapewnia się wolność organizowania pokojowych zgromadzeń i uczestniczenia w nich. Ograniczenie tej wolności może określać ustawa”, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 78, poz. 483 ze zm.

²⁴ W. Sokolewicz, *Komentarz do art. 57*, [w:] L. Garlicki (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. IV, Warszawa 2005, s. 7.

²⁵ Zob. np. P. Sarnecki, *Prawo konstytucyjne RP*, Warszawa 2008, s. 132; P. Czarny, B. Naleziński, *Wolność zgromadzeń*, [w:] B. Banaszak, A. Preisner (red.), *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, Warszawa 2002, s. 571.

²⁶ Wyrok TK z dnia 28 czerwca 2000 r., K 34/99.

²⁷ Zob. np. W. Sokolewicz, *op. cit.*, s. 7.

²⁸ P. Sarnecki, *op. cit.*, s. 132.

ko politycznych, oczywiście pod warunkiem, że będą one miały charakter pokojowy”²⁹. Na kwestię tę i wcześniejszą zwrócił uwagę także Trybunał Konstytucyjny, który wyraźnie podkreślił, że umiejscowienie wolności zgromadzeń w części rozdziału II, zatytułowanej „Wolności i prawa polityczne” „wiąże się ze szczególnym znaczeniem tej wolności dla sfery życia politycznego. Zamieszczenie art. 57 konstytucji wśród wolności i praw politycznych nie upoważnia jednak do wyciągnięcia wniosku, że konstytucyjne pojęcie zgromadzenia obejmuje wyłącznie zebrania o charakterze politycznym. Art. 57 konstytucji gwarantuje wolność zgromadzeń politycznych, innych zgromadzeń publicznych, a także zgromadzeń prywatnych, nie związanych ze sferą życia publicznego. Ochrona konstytucyjna rozciąga się zarówno na zgromadzenia w pomieszczeniach zamkniętych jak i na zgromadzenia na otwartej przestrzeni, w tym m.in. na zgromadzenia na drogach publicznych”³⁰. Ważne przy tym jednak jest, aby zgromadzenie miało charakter pokojowy, bowiem jest to warunek konieczny, aby mogło ono zostać objęte ochroną.

Pokojowy charakter zgromadzenia dotyczy jego przebiegu. Jak podkreślił Trybunał Konstytucyjny, „zgromadzenie pokojowe to zgromadzenie, które przebiega z poszanowaniem integralności fizycznej osób oraz mienia prywatnego i publicznego. Pojęcie «zgromadzenia pokojowego» wyklucza zatem stosowanie przemocy oraz przymusu przez uczestników zgromadzenia, zarówno wobec innych uczestników zgromadzenia, jak i wobec osób trzecich oraz funkcjonariuszy publicznych”³¹. Zdaniem Trybunału „Pokojowy charakter zgromadzenia, będący fundamentalną cechą konstytucyjnej wolności zgromadzeń, winien być oceniany zarówno w świetle założonego celu, zamiarów organizatorów zgromadzenia, jak i dotyczyć przebiegu zgromadzenia. W doktrynie demokratycznych państw europejskich mających doświadczenie w ocenie charakteru zgromadzeń publicznych nieprzypadkowo wskazuje się na potrzebę dalece posuniętej ostrożności w podchodzeniu do zdarzeń, które uprawniałyby do uznania zgromadzenia za takie, które utraciło swój pokojowy charakter. Podkreśla się tutaj, że zgromadzenie nie traci jeszcze swego pokojowego charakteru, jeśli zdarzają się pojedyncze incydenty czy zakłócenia spokoju. Przystaje być pokojowe, gdy zakłócenia stają się poważne, dochodzi do przemocy wobec osób lub rzeczy. Nawet zgromadzenia, na których podburza się do czynów karalnych słowami lub pismem albo prowokuje się lub poniża innych, tracą swój pokojowy charakter dopiero wtedy, gdy pojawia się przemoc lub powstają szkody”³².

²⁹ J. Sobczak, *Wolność zgromadzeń a prawo do prywatności i ochrony wizerunku ich uczestników*, [w:] P. Hofmański (red.), *Fiat iustitia pereat mundus. Księga jubileuszowa poświęcona Sędziemu Sądu Najwyższego Stanisławowi Zabłockiemu z okazji 40-lecia pracy zawodowej*, Warszawa 2014, s. 522.

³⁰ Wyrok TK z dnia 28 czerwca 2000 r., K 34/99.

³¹ *Ibidem*.

³² Wyrok TK z dnia 10 listopada 2004 r., Kp 1/04.

Jak wynika z treści art. 57 Konstytucji, adresatem wolności zgromadzeń jest każdy. Należy przy tym zwrócić uwagę, że wyróżnienie przez ustawę zasadniczą „wolności organizowania zgromadzeń i wolności uczestniczenia w nich pozwala na różne określenie zakresu podmiotowego tej wolności. Każdy w odniesieniu do organizującego zgromadzenie oznacza zarówno osobę fizyczną, jak i prawną, z oczywistych zaś względów w przypadku wolności uczestniczenia w zgromadzeniu należy założyć, że chodzić tu może tylko o osobę fizyczną³³, a więc nie tylko obywatela, ale także cudzoziemca i apatrydę. Ogólnie rzecz ujmując, podmiotem wolności zgromadzeń – w odniesieniu do osoby fizycznej – może być zarówno osoba dorosła, jak i dziecko, która/które korzysta z tej wolności w sposób kolektywny. Ponadto należy mieć na uwadze, że z treści wskazanego wyżej przepisu wynika również możliwość ograniczenia wolności zgromadzeń w drodze aktu prawnego rangi ustawy³⁴. Podstawowe znaczenie w tej kwestii przypisuje się ustawie Prawo o zgromadzeniach³⁵, która w art. 4 ust. 1 stanowi, że „Prawo organizowania zgromadzeń nie przysługuje osobom nieposiadającym pełnej zdolności do czynności prawnych”.

Mając na względzie zacytowany wyżej przepis dostrzeżemy, że ustawodawca przyznał prawo organizowania zgromadzeń tylko osobom dorosłym, tj. takim, które ukończyły osiemnaście lat i mają pełną zdolność do czynności prawnych³⁶. Wymóg ten nie dotyczy jednak osób uczestniczących w zgromadzeniu, a to oznacza, że jego uczestnikiem może być nie tylko osoba dorosła, ale także i dziecko pod warunkiem, że nie ma przy sobie broni, materiału wybuchowego, wyrobów pirotechnicznych lub innych niebezpiecznych materiałów lub narzędzi³⁷.

Co ciekawe, ustawa Prawo o zgromadzeniach definiuje zgromadzenie jako „zgrupowanie osób na otwartej przestrzeni dostępnej dla nieokreślonych imiennie osób w określonym miejscu w celu odbycia wspólnych obrad lub w celu wspólnego wyrażenia stanowiska w sprawach publicznych”³⁸. Przyjęcie takiej definicji może sprawiać pewne problemy interpretacyjne, bowiem pojawia się pytanie, kiedy możemy mówić

³³ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. 2, Warszawa 2012, s. 345.

³⁴ „Nie znaczy to jednak, że ustawodawca może w dowolny sposób decydować o treści i zakresie ograniczeń wolności zgromadzeń. Przepis ten nie wyłącza bowiem stosowania art. 31 ust. 3 Konstytucji, który mówi o konieczności zachowania przez ustawodawcę zwykłego miary w ograniczeniach konstytucyjnych wolności i praw. Ograniczenia zatem po pierwsze, mogą być ustanowione tylko w ustawie, po drugie, mogą być ustanowione tylko wtedy gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla ochrony wskazanych wartości (bezpieczeństwo państwa lub porządek publiczny, ochrona środowiska, zdrowia i moralności publicznej, wolności i praw innych osób), po trzecie – nie mogą naruszać istoty danej wolności lub prawa”, wyrok TK z dnia 10 lipca 2008 r., P 15/08.

³⁵ Ustawa z dnia 24 lipca 2015 r. Prawo o zgromadzeniach, Dz. U. z 2015 r. poz. 1485 ze zm.

³⁶ Art. 10 § 1. Pełnoletnim jest, kto ukończył lat osiemnaście. Art. 11. Pełną zdolność do czynności prawnych nabywa się z chwilą uzyskania pełnoletności. Ustawa z 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, t. j. Dz. U. z 2017 r. poz. 459 ze zm.

³⁷ Art. 4 ust. 2 ustawy z dnia 24 lipca 2015 r. Prawo o zgromadzeniach.

³⁸ *Ibidem*, art. 3 ust. 1.

o zgrupowaniu osób i o sprawie publicznej. Naszym zdaniem za zgromadzenie – w świetle obowiązujących przepisów – można uznać zgrupowanie już dwóch osób. Trudno natomiast wyjaśnić, co ustawodawca rozumie pod pojęciem „sprawy publicznej”. Wydaje się, że termin ten można „w pewnym sensie utożsamiać z wszystkimi działaniami (jak również zaniechaniami) podmiotów podejmujących czynności w sferze realizacji zadań zaliczanych do szeroko rozumianego interesu publicznego”³⁹.

Z przedstawionych powyżej rozwiązań przyjętych na gruncie ustawy Prawo o zgromadzeniach wynika, że odnosi się ona wyłącznie do zgromadzeń publicznych. Zgromadzenie takie, jak podkreśla Trybunał Konstytucyjny, „choć jest okazjonalne, nie jest jednak przypadkowym zgrupowaniem osób, lecz zgromadzeniem intencjonalnym, zwołanym przez jego organizatorów; ma swój konkretny cel, którym jest wyrażenie opinii lub idei albo też obrona określonych interesów przez jego uczestników”⁴⁰. Jak wspomnieliśmy już wcześniej, organizatorem zgromadzenia może być tylko osoba dorosła, natomiast jego uczestnikiem także dziecko, które pozostaje pod opieką rodziców lub opiekunów prawnych. Ponadto zarówno dorosły, jak i dziecko może być także uczestnikiem zgromadzenia spontanicznego, tzn. takiego, które odbywa się „w związku z zaistniałym nagłym i niemożliwym do wcześniejszego przewidzenia wydarzeniem związanym ze sferą publiczną, którego odbycie w innym terminie byłoby niecelowe lub mało istotne z punktu widzenia debaty publicznej”⁴¹. Ze zgromadzeniem, o którym mowa, możemy mieć do czynienia np. w przypadku „zmiany sytuacji politycznej w państwie, podwyżki cen, uświadomienia sobie skutków jakichś działań organów państwowych”⁴², „reakcji na oświadczenie polityka, niespodziewanej wizyty gościa zagranicznego, uchwalenia ustawy”⁴³.

Poza zakresem ustawy Prawo o zgromadzeniach pozostają zgromadzenia prywatne, bowiem zgodnie z definicją zawartą w tym akcie zgromadzeniem jest zgrupowanie, które dotyczy sprawy publicznej. Przyjęcie takiego rozwiązania nie oznacza jednak, że organizowanie i uczestniczenie w zgromadzeniu prywatnym jest zabronione. Ustawa przecież nie wprowadza zakazu gromadzenia się w innych sprawach aniżeli publiczne. Wobec tego brak publicznego charakteru sprawy wiąże się z tym, że zarówno organizator, jak i uczestnicy zgromadzenia prywatnego nie podlegają przepisom wskazanej wyżej ustawy. Nic nie stoi zatem na przeszkodzie, aby dzieci mogły zorganizować i uczestniczyć w zgromadzeniu prywatnym, którego celem byłoby wyrażenie poparcia np. innemu dziecku. Aby można było mówić o zgromadzeniu prywatnym, uważamy, że

³⁹ M. Jabłoński, K. Wygoda, *Ustawa o dostępie do informacji publicznej. Komentarz*, Wrocław 2002, s. 19.

⁴⁰ Wyrok TK z dnia 10 lipca 2008 r., P 15/08.

⁴¹ Art. 3 ust. 2 ustawy z dnia 24 lipca 2015 r. Prawo o zgromadzeniach.

⁴² J. Sobczak, *op. cit.*, s. 518.

⁴³ A. Bodnar, M. Ziółkowski, *Zgromadzenia spontaniczne*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 5, s. 38.

wystarczyłoby, aby dwoje dzieci zebrało się w określonym miejscu (park, chodnik) i wspólnie wyraziło swoje stanowisko, że np. Janek Kowalski z miejscowości X jest najlepszym tancerzem breakdance w kategorii wiekowej od 7 do 10 lat.

Mając na względzie powyższe odniesienia dokonane na tle Konstytucji RP oraz ustawy Prawo o zgromadzeniach można stwierdzić, że zgromadzenie to zgrupowanie osób „których celem są wspólne obrady lub wspólne wyrażenia stanowiska bez względu na to, czy ich uczestnicy wyrażają swoje poglądy przy pomocy słowa czy też w inny sposób”⁴⁴. Jak podkreślił Trybunał Konstytucyjny, cechą każdego zgromadzenia, tj. zarówno publicznego, jak i prywatnego jest istnienie „psychicznego związku pomiędzy zebranymi osobami”⁴⁵, a więc także i dziećmi. Istnienie intelektualnej więzi między uczestnikami zgrupowania wiąże się zatem z chęcią wymiany opinii lub poglądów. Należy jednak pamiętać, że konstytucyjna wolność zgromadzeń może podlegać ograniczeniom tylko w drodze ustawy (art. 57 zd. 2). „Nie znaczy to jednak, że ustawodawca może w dowolny sposób decydować o treści i zakresie ograniczeń wolności zgromadzeń. Przepis ten nie wyłącza bowiem stosowania art. 31 ust. 3 Konstytucji, który mówi o konieczności zachowania przez ustawodawcę zwykłego miary w ograniczeniach konstytucyjnych wolności i praw. Ograniczenia zatem po pierwsze – mogą być ustanowione tylko w ustawie, po drugie – mogą być ustanowione tylko wtedy gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla ochrony wskazanych wartości (bezpieczeństwo państwa lub porządek publiczny, ochrona środowiska, zdrowia i moralności publicznej, wolności i praw innych osób), po trzecie – nie mogą naruszać istoty danej wolności lub prawa”⁴⁶. Jak wspomnieliśmy już wcześniej, podstawowe znaczenie ma w tym przypadku ustawa Prawo o zgromadzeniach, która przewiduje ograniczenia tylko co do zgromadzeń publicznych⁴⁷. Poza jej regulacją pozostają więc zgromadzenia prywatne, które nie wiadomo dlaczego zostały przez ustawodawcę pominięte.

4. Zakończenie

Wolność zgromadzeń, której adresatami są nie tylko osoby dorosłe, ale także i dzieci, uregulowana została zarówno w płaszczyźnie międzynarodowej, jak i krajowej. W tej ostatniej kluczowe znaczenie przypisuje się art. 57 Konstytucji RP i rozwijającej jego postanowienia ustawie Prawo o zgromadzeniach. Zgodnie z art. 4 ust. 1 tej ustawy, „Prawo organizowania zgromadzeń nie przysługuje osobom niemającym pełnej zdolności do

---

⁴⁴ Wyrok TK z dnia 28 czerwca 2000 r., K 34/99.

⁴⁵ Wyrok TK z dnia 10 lipca 2008 r., P 15/08.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Zob. art. 4, 14, 20, 24, 25, 28 ustawy z 24 lipca 2015 r. Prawo o zgromadzeniach.

czynności prawnych”. Odnosząc się do tego przepisu warto nadmienić, że także i inne europejskie kraje regulują granice wolności gromadzenia się, mając na względzie wiek uczestników i organizatorów zgromadzenia. Dla przykładu można wskazać, że w art. 2 fińskiej ustawy o zgromadzeniach publicznych wyszczególniono, że aby móc zorganizować zgromadzenie, osoba musi posiadać odpowiednik znanej z polskiego prawodawstwa pełnej zdolności do czynności prawnych, a zatem mieć ukończone 18 lat. Nie ma natomiast restrykcji, gdy idzie o uczestnictwo w zorganizowanym zgromadzeniu⁴⁸. Wobec tego wydawać by się mogło, że wprowadzone w drodze ustawy ograniczenia są niezgodne nie tylko z Konstytucją, ale także i z art. 15 Konwencji o prawach dziecka. Jak się okazuje, wcale tak nie jest, o czym świadczy orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Organ ten co prawda orzekł co do zgodności poprzednio obowiązującej ustawy, niemniej stanowisko przez niego zajęte jest w pełni aktualne. Trybunał zwrócił bowiem uwagę, że „Wolność zgromadzeń obejmuje, zgodnie z brzmieniem art. 57 Konstytucji, wolność organizowania pokojowych zgromadzeń oraz wolność uczestniczenia w nich. Wyróżnienie tych dwóch elementów służyć ma nie tylko doprecyzowaniu zakresu gwarancji konstytucyjnych wskazanej wolności, ale także podkreślać odmienny charakter obu jej komponentów. Odrębne ujęcie wolności organizowania zgromadzeń oraz wolności brania dobrowolnego udziału w trwającym zgromadzeniu wskazuje na brak treściowej tożsamości obu kategorii, a tym samym skłania do nadania im różnego zakresu znaczeniowego.

Wolność organizowania pokojowych zgromadzeń i wolność udziału w takim zgrupowaniu wzajemnie się uzupełniają. Stwarza to w przestrzeni publicznej warunki do wyrażania swoich poglądów i formułowania stanowisk w określonej sprawie. Wolność organizowania poprzedza korzystanie z wolności pokojowych zgromadzeń, czyli dotyczy udziału w takim wydarzeniu. Konieczne jest określenie czasu, miejsca oraz wyznaczenie tematyki zgromadzenia. Zadanie to powierza się organizatorowi zgromadzenia, którym jest konkretnie identyfikowana osoba. Na organizatorze ciąży określone obowiązki w sferze informacyjnej związane z koniecznością notyfikacji zamiaru przeprowadzenia zgromadzenia. Osoba ta pełni – co do zasady – funkcję przewodniczącego zgromadzenia obowiązanego do jego otwarcia, kierowania przebiegiem oraz zamknięcia go. Organizator ma również uprawnienia do zapewnienia zgodnego z prawem odbywania zgromadzenia i ponosi w tym zakresie odpowiedzialność prawną.

Wolność uczestniczenia w zgromadzeniach obejmuje możliwość dobrowolnego przyłączenia się do takiego zgrupowania, pozostawania w miejscu i czasie jego trwania oraz możliwość jego opuszczenia w wybranym przez siebie momencie. Zakłada zatem

---

⁴⁸ L. Kirschke, J. Lunn, T. Mendel, R. Carver, *Kid's Talk, Freedom of Expression and the UN Convention on the Rights of the Child*, London 1999, s. 52-53. Tekst ustawy dostępny na stronie: <http://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/en19990530.pdf> [dostęp: 29.06.2017].

akceptację ustalonej uprzednio formy oraz treści wyrażania określonych poglądów w kwestiach publicznych. Nie wiąże się z koniecznością istnienia organizacyjnych powiązań między uczestnikami zgromadzenia [...]; uczestnicy są anonimowi [...].

Wskazane różnice w zakresie znaczeniowym obu elementów składowych wolności zgromadzeń nakazują nieco odmiennie postrzegać zakres treściowy obu wolności wyszczególnionych w art. 57 Konstytucji. Wyłączenie wolności organizowania zgromadzeń nie powoduje samo w sobie automatycznego wyłączenia wolności uczestniczenia w takich zgrupowaniach. Nie wszyscy biorący udział w zgromadzeniu muszą mieć jednocześnie zapewnioną możliwość organizowania tego rodzaju wydarzeń [...]. W tym kontekście wprowadzanie ograniczeń wolności organizowania pokojowych zgromadzeń można rozpatrywać odrębnie od wolności uczestniczenia w zgromadzeniach. [...] Czynności polegające na zwoływaniu, a następnie kierowaniu zgromadzeniem mogą być podejmowane przez osoby będące w stanie sprostać temu zadaniu [...]. Z tego powodu wprowadzenie ograniczeń wolności organizowania pokojowych zgromadzeń należy uznać za uzasadnione, biorąc pod uwagę potrzebę ochrony bezpieczeństwa lub porządku publicznego, zasad moralności publicznej oraz wolności i praw innych osób (art. 31 ust. 3 Konstytucji). Kryteria zastosowane w art. 3 ust. 1 prawa o zgromadzeniach [obecnie – art. 4 ust. 1, przyp. J.R i J.W.] nie stanowią arbitralnego ograniczenia wolności organizowania pokojowych zgromadzeń. Wyłączają możliwość korzystania z tej wolności przez osoby, które z racji swojego wieku bądź cech indywidualnych stwierdzonych orzeczeniem sądowym nie ponoszą pełnej odpowiedzialności za swoje działania. Biorąc pod uwagę nałożenie określonych obowiązków na organizatora zgromadzenia oraz poddanie go odpowiedniemu reżimowi odpowiedzialności prawnej, ograniczenie grupy osób mogących pełnić tę funkcję wyłącznie do tych, które mają pełną zdolność do czynności prawnych, jest przydatne i niezbędne do osiągnięcia rezultatów zamierzonych przez ustawodawcę. Ograniczenie to nie jest nadmierne z punktu widzenia wykonywania analizowanej tu wolności.

Ustawodawca wyłączył możliwość organizowania zgromadzeń przez osoby małoletnie oraz ubezwłasnowolnione, ale zagwarantował ją każdej osobie mającej pełną zdolność do czynności prawnej [...]”⁴⁹. Rozwiązanie takie „nie narusza istoty wolności zgromadzeń [...] nie wiąże się bowiem automatycznie z wyłączeniem czy też ograniczeniem możliwości udziału w takich zgromadzeniach przez osoby małoletnie bądź nieposiadające pełnej zdolności do czynności prawnych. Osoby te mogą zatem efektywnie uczestniczyć w życiu publicznym przez wspólne wyrażanie stanowisk i prezentowanie opinii w sprawach o istotnym znaczeniu społecznym i politycznym [...]. W tym sensie ograniczenie wynikające z kwestionowanego przepisu prawa o zgromadzeniach nie

---

⁴⁹ Wyrok TK z dnia 18 września 2014 r., K 44/12.

może być postrzegane jako [...] przejaw dyskryminacji pewnej kategorii podmiotów, bo jest to rozwiązane o charakterze ochronnym. Chroni osoby niemające pełnej zdolności do czynności prawnej przed obowiązkami i reżimem odpowiedzialności prawnej związanymi z funkcją organizatora zgromadzenia. Nie ogranicza przy tym możliwości korzystania przez te osoby z wolności uczestniczenia w pokojowych zgromadzeniach”⁵⁰.

Podsumowując, z przejawem wolności zgromadzeń mamy do czynienia, gdy dojdzie do zgrupowania osób oraz gdy pomiędzy zebranymi osobami będzie zachodziła intelektualna więź wynikająca ze wspólnej chęci wyrażenia stanowiska w sprawie publicznej lub prywatnej. Wprowadzenie więc ustawowego wymogu posiadania pełnej zdolności do czynności prawnych w zakresie organizowania zgromadzeń publicznych co prawda stanowi ograniczenie wolności zgromadzeń, to jednak jest ono dopuszczalne, gdyż nie narusza istoty tej wolności.

Bibliografia

- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. 2, Warszawa 2012.
- Bodnar A., Ziółkowski M., *Zgromadzenia spontaniczne*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 5.
- Czarny P., Naleziński B., *Wolność zgromadzeń*, [w:] B. Banaszak, A. Preisner (red.), *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, Warszawa 2002.
- Daly A., *Demonstrating Positive Obligations: Children’s Rights and Peaceful Protest in International Law*, „George Washington International Law Review” 2013, nr 4.
- Daly A., *The Importance of CRC Article 15: The Rights of the Child to Freedom of Association and to Freedom of Peaceful Assembly*, Leyden 2016.
- Hodgkin R., Newell P., *Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child*, Geneva 2007.
- Jabłoński M., Wygoda K., *Ustawa o dostępie do informacji publicznej. Komentarz*, Wrocław 2002.
- Kirschke L., Lunn J., Mendel T., Carver R., *Kid’s Talk, Freedom of Expression and the UN Convention on the Rights of the Child*, London 1999.
- Komitet Praw Dziecka, *General Comment No. 12 (2009), The right of the child to be heard*, GE.09-43699 (E) 280709, Geneva 2009.
- Ławniczak A., *Wolność zgromadzeń*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, Wrocław 2014.
- Nawrot M., *Kilka uwag o konstytucyjnej wolności zgromadzeń*, [w:] A. Kalisz (red.), *Prawa człowieka. Współczesne zjawiska, wyzwania, zagrożenia*, A. Kalisz (red.), t. I, Sosnowiec 2015.
- Sarnecki P., *Prawo konstytucyjne RP*, Warszawa 2008.

---

⁵⁰ *Ibidem*.

- Smith L., *Convention on the Rights of the Child: Freedom of expression for children* [w:] red. T. MacGongale, Y. Donders (eds.), *The United Nations and Freedom of Expression and Information. Critical Perspectives*, Cambridge 2015.
- Sobczak J., *Wolność zgromadzeń a prawo do prywatności i ochrony wizerunku ich uczestników*, [w:] P. Hofmański (red.), *Fiat iustitia pereat mundus. Księga jubileuszowa poświęcona Sędziemu Sądu Najwyższego Stanisławowi Zabłockiemu z okazji 40-lecia pracy zawodowej*, Warszawa 2014.
- Sokolewicz W., *Komentarz do art. 57*, [w:] L. Garlicki (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. IV, Warszawa 2005.
- Śledzińska-Simon A., *Prawo dziecka do uczestnictwa w życiu publicznym*, [w:] S.L. Stadniczeńko, *Konwencja o prawach dziecka, Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, Warszawa 2015.

